

Майко В.В.

## Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму

К.: Академперіодика, 2004. — 314 с.



Останнім часом усе більшу увагу дослідників привертають проблеми історії Криму так званого хозарського періоду. Головні дискусійні питання зводяться до кількох позицій:

- час приходу хозар на півострів;
- хто домінував у Криму в «хозарський період» — хозари чи Візантія (у якому регіоні й коли), чи було встановлено кондомініум;
- основні етапи хозарської експансії у Криму;
- проблеми салтово-маяцької культури на півострові;
- час припинення хозарського панування у Криму.

Окрім численних статей \*, присвячених згаданим питанням, відзначимо монографічні дослідження І.А. Баранова, О.І. Айбабіна, С.О. Плетньової, В.Є. Науменко (Баранов 1990; Айбабин 1999, с. 171—225; Плетнева 2000, с. 132—177; Науменко 2004). Проте автори більшості публікацій або намагаються по-новому інтерпретувати вже відомі письмові та археологічні джерела, або фрагментарно публікують висновки своїх археологічних досліджень. При цьому практично відсутні якісні монографічні дослідження окремих археологічних пам'яток, без яких досить складно просунутися у розв'язанні зазначених проблем.

На наш погляд, саме рецензована книга значною мірою може заповнити цю лакуну. Монографію присвячено так званому Тепсеньському городищу — пам'ятці, яку більшість сучасних дослідників слушно вважають одним із найбільших «хозарських» \*\* поселень у Криму. Праця В.В. Майка побудована за традиційною для подібних ви-

дань схемою: вступ, історіографічний огляд, аналіз археологічного матеріалу та висновки.

У розділі «Історія вивчення та історіографія проблеми» (с. 6—45) автор цілком органічно пов'язав історію дослідження Тепсеню з історіографією деяких дискусійних питань історії Криму VIII—X ст., зокрема, «кримського варіанта салтово-маяцької культури», локалізації Фулл, часу появи хозар на півострові та «припинення функціонування кримського варіанта салтово-маяцької культури Криму». Цілком аргументовано виглядає головний висновок: «Для аргументації всіх вищенаведених суперечливих моментів, неоціненний матеріал надає саме археологічний комплекс на плато Тепсень. На сьогоднішній день, у порівнянні з іншими опублікованими об'єктами, він є найбільш повним» (с. 45).

Основну частину монографії присвячено аналізу стратиграфії, житловій та господарчій забудові, культовим пам'яткам та матеріалам некрополів, левову частку яких уперше введено до наукового обігу. До цього часу всі висновки щодо Тепсеню здебільшого базувалися на опублікованих матеріалах археологічних робіт 1949—1959 рр., а результати досліджень 1929—1931, 1960—1961, 1963, 1998—2001 рр. або зовсім не згадували у літературі, або подавали лише у вигляді стислої інформації.

На момент виходу рецензованої праці з друку на поселенні було розкопано приблизно 7000 м<sup>2</sup> території, що становить близько 5 % його площі (с. 10). Це «44 житлові та господарчі об'єкти: 28 житлових споруд, 4 приміщення з піфосами, які розташовані окремо і не пов'язані з будь-якою житловою спорудою, 10 вогнищ та печей, водопровід, колодязь. Досліджено повністю або частково шість культових споруд та десять некрополів (143 поховання)» (с. 275). Наведені цифри дають змогу вважати Тепсень відносно добре дослідженою пам'яткою, а отримані висновки — наближеними до об'єктивної реальності.

Опубліковані та проаналізовані В.В. Майком матеріали, на наш погляд, допомагають значно

\* Історіографію див. у історіографічному розділі рецензованої праці (с. 6—45).

\*\* Зважаючи на складність та проблематичність етнічної ідентифікації мешканців Тепсеню й визнаючи зв'язок поселення з населенням Хозарського каганату, слово «хозарських» беремо в лапки.

просунуться у розв'язанні низки складних проблем.

1. Час заснування поселення на пагорбі Тепсень. Автор переконливо спростував уявлення, які існували в історіографії, що спочатку це був візантійський монастир першої половини VIII ст., зруйнований салтівцями у середині зазначеного століття (Баранов 1990, с. 46—47), або заснування городища слід пов'язувати з проникненням наприкінці VII — на початку VIII ст. у Крим хозар (Айбабин 1999, с. 187, 190). Результати досліджень безсумнівно засвідчують, що «матеріалів раніше середини VIII ст. на пагорбі Тепсень поки не виявлено» (с. 282).

Швидше за все, заснування Тепсеню пов'язане з переселенням до Криму у 50—60-ті рр. VIII ст. населення з території Хозарського каганату. Ймовірно, цей процес відбувався зі згоди та під наглядом візантійської влади, яка виділила прибульцям землі Керченського півострова, і лише дуже обмеженому колу людей дозволяла оселятися за його межами (Могаричев 2004).

2. В.В. Майко цілком аргументовано спростував тезу про наявність фортифікаційних споруд на Тепсені (с. 277). Це підтверджує висловлене нами раніше припущення про те, що пам'ятки, пов'язані з вищезгаданим процесом приходу у Крим нових мешканців (зауважимо, що Тепсень був одним із найбільших і стратегічно важливих поселень), не мали оборонних мурів.

3. Основні етапи історії поселення. Спостереження за стратиграфією Тепсеню дають змогу виділити два виразних хронологічних періоди: друга половина VIII — перша половина IX ст. і друга половина IX — перша половина X ст. (с. 275—276). До першого періоду належить незначна частина розкопаних пам'яток, що відрізняються за «відносною бідністю археологічного матеріалу та практично повною відсутністю закритих комплексів». Другим періодом датується не лише більшість досліджених будівель, а й «різноманітні археологічні знахідки». Зазначимо, що між двома шарами відсутні сліди пожеж чи будь-яких інших катаклізмів. Важливою характеристикою другого етапу є не лише зростання інтенсивності життя, а й відповідні зміни якості археологічного матеріалу, зокрема, збільшення частки й різноманітності імпортної кераміки (с. 177—250).

Отже, ми вважаємо, що поселення на пагорбі Тепсень яскраво ілюструє сучасні уявлення про історію Криму «хозарського періоду». Поселення виникло в середині VIII ст. через уже згадані процеси, але на першому етапі не стало великим центром. У 70—80-ті рр. VIII ст. у Криму між хозарами та Візантією загострилися відносини, що вилилось у відкриті сутички завойовників із місцевим населенням (784—786 рр.), відомі як повстання Іоанна Готського (Герцен, Могаричев

1999, с. 115). Швидше за все, повстання не було масштабним, і після легкої перемоги хозари встановили контроль над значною частиною візантійських володінь у Тавриці. Проте вже на початку IX ст. хозари поступово почали втрачати контроль спершу над південно-західною частиною, а потім і над усім півостровом. У середині IX ст. Візантійський уряд запровадив у Криму нову територіально-адміністративну одиницю — фему. На думку деяких дослідників, фему Климатів (такою була її перша назва) було створено влітку 841 р. у відповідь на появу у припонтійському степу угорців (Цукерман 1997, с. 320; Айбабин 1999, с. 215—216; Дагрон 2000, с. 297—298), які у середині 830-х рр. повністю перекрыли хозарам доступ до Криму з півночі. Проте зауважимо, що не всі дослідники вважають «угорську загрозу» причиною виникнення феми (Петрухин 2002). Утворення феми однозначно свідчить про перехід Готії на початку 840-х рр. під повний контроль Візантії. До того ж, вірогідно, вже у 60—70-х рр. хозар вигнали з усієї території Криму (Цукерман 1998; Айбабин 1999, с. 222). Вихід півострова з-під адміністративного впливу Хозарського каганату, швидше за все, не супроводжували значні військові сутички й масова міграція населення, що яскраво ілюструють матеріали Тепсеню, які також відображають зміни у матеріальній культурі (стабільність життя, збільшення інтенсивності функціонування, кількості християнських культових споруд, частки імпортної кераміки), що не могли не відбутися після включення поселення в орбіту влади Візантії.

Природно, як у будь-якій великій праці, у монографії В.В. Майка, на наш погляд, є і суперечливі дискусійні моменти. Так, автор називає мешканців Тепсеню «тюрко-болгарським або змішаним тюрко-хозарським населенням». Вважаємо, що такий висновок занадто категоричний. На сьогодні немає вагомих аргументів для ототожнення жителів Тепсеню виключно з тюрками, адже деякі елементи матеріальної культури подібні до аланських пам'яток Хозарії, а наприклад, С.О. Плетньова вказує на «помітні сліди візантійської культури» (Плетнева 2000, с. 164). До того ж, поки з відносною достовірністю не можна розрізнити окремі етнічні елементи у матеріальній культурі Криму VIII—X ст., на нашу думку, доцільніше використовувати термін «населення хозарського каганату» або пам'ятка «салтівського кола».

Багато нез'ясованого залишається й у питанні щодо локалізації Фулл. Незважаючи на те, що Тепсень не без підстав розглядають як одне з можливих місць розташування цього міста, так само як і центру однойменної єпархії, усе ж таки доводів на користь Тепсеньської локалізації приблизно стільки ж, скільки й протилежних аргументів (Сорочан 2002). Вважаємо, що, зазначену проблему не мож-

на успішно розв'язати, доки не буде виявлено додаткових епіграфічних або сфрагістичних джерел.

Ще одне дискусійне питання — причина припинення життя на поселенні. Навряд чи викликає сумнів висновок автора про те, що загибель Тепсеню припадає на середину X ст. На думку В.В. Майка, це сталося внаслідок походу на візантійські володіння у Криму хозарського полководця Песаха (цю подію описано у так званому Кембриджському Анонімі) (Коковцов 1932, с. 120; Голб, Прицак 1997, с. 141), з яким він пов'язує і загибель усіх салтівських поселень на півострові. На жаль, свідчення Кембриджського Аноніма у кримській частині не знаходять підтвердження в інших джерелах, зокрема візантійських та арабських. Проте, навіть якщо такий похід і був, його наслідки, з огляду на текст, навряд чи були катастрофічними для Криму. Швидше за все, проникнення хозарських військ на півострів у першій половині — середині X ст. не було поодиноким явищем. Константин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією», написаному між 948—952 рр., що хронологічно близько до припустимого часу загибелі городища, змальовує край нестабільну ситуацію, що склалася в Криму, який, за винятком степів, хоча й перебував у складі Візантії, але постійно відчував тиск з боку сусідів (Константин Багрянородний 1989, с. 5). З одного боку загрожували хозари, які на той час покинули Крим, але, ймовірно, не полишали надії його повернути. Щоб стримувати хозар від нападу, візантійська влада заохочувала їхніх сусідів — аланів, які також були грізною військовою силою й мали змогу перешкоджати їм, загрожуючи завдати удару з тилу. За словами Константина, не-

обхідно дружити з ексусіократором (правителем) Аланії, тому що «він може сильно зашкодити їм (хозарам — Ю. М.), і підстерігаючи на шляхах, і нападаючи на тих, що йдуть без охорони при переходах до Саркелу, Климатів й до Херсону. Якщо цей ексусіократор намагатиметься перешкоджати хозарам, то довгим й глибоким миром користуються й Херсон й Климаті, тому що хозари, боячись нападу аланів, знаходять небезпечним похід з військом на Херсон й Климаті» (Константин Багрянородний 1989, с. 53).

З іншого боку небезпеку становили печеніги, які у X ст. зайняли причорноморські степи. Незважаючи на тісні торговельні стосунки, печеніги мали змогу у будь-який момент напасти на візантійські володіння у Криму. «Оскільки цей народ паченакітів знаходиться у сусідстві з областю Херсону, то вони, перебуваючи у дружніх відносинах до нас, мають змогу виступати проти Херсону, робити на нього набіги й розорювати й самий Херсон й так звані Клімати» (Константин Багрянородний 1989, с. 37). Очевидно, часті набіги хозар і печенігів й стали причиною занепаду Тепсеню. Це виглядає правдоподібно, адже на городищі не зафіксовано шару пожежі середини X ст., що засвідчував би одночасове знищення поселення.

Насамкінець зазначимо, що попри висловлені зауваження, рецензована монографія є вагомим науковим дослідженням, яке дає змогу суттєво просунутися у розв'язанні проблем історії Криму VIII—X ст. і, безсумнівно, приверне увагу не лише спеціалістів, а й широкого кола шанувальників кримських старожитностей.

Ю.М. МОГАРИЧЕВ

*Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.

*Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990.

*Герцен А.Г., Могаричев Ю.М.* К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 1999. — Вып. 30.

*Голб Н. Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века. — Москва; Иерусалим, 1997.

*Дагрон Ж.* Двуликий Крым // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2000. — Вып. 7.

*Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932.

*Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — М., 1989.

*Могаричев Ю.М.* О некоторых вопросах истории Крыма середины — второй половины VIII в. // ХСб. — Севастополь, 2004. — Вып. 8.

*Науменко В.Е.* Таврика у контексті візантійсько-хозарських відносин: політико-адміністративний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2004.

*Петрухин В.Я.* Хазария, Венгрия и Русь у Константина Багрянородного: тезисы к новому комментарию // Хазары. Второй междунар. коллоквиум. — М., 2002.

*Плетнева С.А.* Очерки хазарской археологии. — Москва; Иерусалим, 2000.

*Сорочан С.Б.* «Зачарованный клад». Еще раз о локализации Фулл // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2002. — Вып. 33.

*Цукерман К.* К вопросу о ранней истории фемы Херсона // Бахчисарайский археологический сборник. — Симферополь, 1997.

*Цукерман К.* Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836—889 г. // Материалы по археологии истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1998. — Вып. 6.

Одержано 01.06.2005